

*Степанова Т. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

КЛАСИФІКАЦІЯ УЧАСНИКІВ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню класифікацій учасників процесу. Запропоновано поділяти учасників за критерієм фіксації у господарському процесуальному законодавстві та за можливістю впливу на рух процесу. Автор вважає обґрунтованим встановлення відкритого переліку учасників господарського процесу.

Ключові слова: господарський процес, господарське судочинство, учасники процесу, класифікації учасників, види учасників процесу.

Постановка проблеми. Нещодавно судова реформа встановила нові орієнтири для вдосконалення вітчизняного судочинства. Одним із основних напрямів такого розвитку є інститут учасників процесу. Більшість видів судочинства поступово було оновлено протягом останніх років, і лише Господарський процесуальний кодекс України, прийнятий у незалежній Україні першим серед процесуальних кодексів, дотепер залишається у редакції, прийнятій у 1992 році, хоча за цей час до нього було внесено багато змін та доповнень.

Дослідження поняття, видів та особливостей статусу учасників господарського процесу є актуальним, оскільки вказане питання прямо впливає на реалізацію прав та свобод осіб в процесі, можливості захисту їх інтересів.

Тому **метою статті** є критичний аналіз класифікацій учасників процесу та обґрунтування найбільш всеохоплюючої класифікації учасників господарського процесу з урахуванням всіх видів проваджень, властивих господарському судочинству.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. порушену проблему досліджували раніше такі відомі науковці, як М.О. Абрамов, Н.О. Артеб'якіна, Ю.М. Грошовий, Р.Є. Гукасян, В.М. Дем'як, Р.Ф. Каллістратова, О.Б. Муравін, І.Г. Побірченко, В.М. Тертишник, С.О. Трещева, М.Й. Штефан, В.С. Щербина та інші автори. Проте багато питань у цій сфері потребують уточнення. Зокрема, невіршеним залишається питання про класифікації учасників господарського процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливе значення для розкриття місця та ролі учасників господарського процесу має їх класифікація. Різні учасники істотно відрізняються один від одного за своїм положенням, правами й обов'язками, закріпленими законом.

Р.Є. Гукасян та В.Ф. Тараненко пропонують таку класифікацію учасників: сторони, треті особи, прокурор, державні та інші органи, які беруть участь у справі в силу покладених на них обов'язків, заявники та інші зацікавлені особи, що беруть участь у справах про встановлення фактів, які мають юридичне значення, а також учасники у справах про банкрутство [1, с. 67].

Зазначена класифікація, по-перше, не включає представників сторін та третіх осіб; по-друге, виділення в окрему групу особливих учасників окремих проваджень господарського судочинства (у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, про економічну неспроможність (банкрутство)) має інші підстави, тому видається некоректним.

Взявши за основу в якості визначальної ознаки наявність особистого (суб'єктивного) інтересу до результату справи, Н.О. Артеб'якіна пропонує виділити зі складу учасників судочинства такі окремі групи:

1) особи, які мають суб'єктивну зацікавленість у справі, до кола яких необхідно віднести сторін (позивача і відповідача), третіх осіб, заявників та інших зацікавлених осіб у справах окремого провадження, скаржників і зацікавлених осіб у справах, що виникають із публічних правовідносин, а також законних представників;

2) особи, які не мають суб'єктивної зацікавленості у справі, але зацікавлені у судочинстві, до кола яких необхідно віднести прокурора, а також осіб, що беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають у процес з метою дачі висновку по справі з підстав, передбачених ст. ст. 4, 46, 47 ЦПК РФ [2, с. 9-10].

Вітчизняна дослідниця В.М. Дем'як розширює зазначений поділ учасників господарського процесу за ступенем їх матеріально-правової та процесуальної зацікавленості у розгляді справи на:

а) учасників, які беруть участь у справі, маючи матеріальний та процесуальний інтерес (сторони, треті особи),

б) учасників, які беруть участь у справі з метою захисту прав та інтересів інших осіб (прокурор, уповноважені державні та інші органи);

в) учасників, які, маючи лише процесуальний інтерес, сприяють розгляду справи (експерти, перекладачі, посадові особи) [3, с. 5-6].

Проте видається не досить коректним використання терміну «зацікавленість» до осіб, які за законом не повинні мати зацікавленості у розгляді справи у будь-якому вигляді (прокурор, органи місцевого самоврядування, Антимонопольний комітет України), а у випадку наявності будь-якої зацікавленості повинні бути відведені від участі у справі.

Більш коректною видається позиція Р.Ф. Каллістратової, М.І. Бажанова, Ю.М. Грошового та деяких інших дослідників, які поділяють усіх учасників процесу на дві групи:

– ті, що мають самостійний юридичний інтерес у вирішенні судом справи;

– ті, що сприяють здійсненню правосуддя, але не мають самостійної юридичної зацікавленості у вирішенні справи [4, с. 38-39; 5, с. 85-86].

У будь-якому випадку недоліком вищезазначених класифікацій є відсутність суду (судді) серед учасників судового процесу.

Дійсно, склад учасників процесу визначено розділом IV ГПК України. Зокрема, у статі 18 ГПК України встановлено: «До складу учасників судового процесу входять: сторони, треті особи, прокурор, інші особи, які беруть участь у процесі у випадках, передбачених цим Кодексом». Аналізуючи зазначене положення, можна дійти висновку, що суддя не належить до кола учасників процесу. Відповідно, за аналізом зазначених положень вищенаведені дослідники пропонували свої класифікації учасників процесу.

Так, І.Г. Побірченко класифікує учасників на осіб, що беруть участь у справі, та осіб, що сприяють вирішенню справи [6, с. 149].

Варто зауважити, що застосування словосполучення «особи, які беруть участь у справі», виходячи з його етимологічного значення, є некоректним, оскільки коло осіб варіюється залежно від конкретної господарської справи. Так, якщо відповідач не бере участі в процесі розгляду справи, чи вважатиметься він особою, яка бере участь у справі? Безглуздо вважати його таким, що сприяє вирішенню справи. У будь-якому випадку він залишається основним учасником справи, має самостійний інтерес і активні повноваження впливати на хід розгляду справи.

Як було зазначено вище, судді немає серед перелічених у статті 18 Кодексу осіб, однак наступні статті 19 і 20 ГПК України, що містяться в тому самому розділі IV з назвою «Учасники судового процесу» Господарського процесуального кодексу України, присвячені розкриттю процесуального статусу судді в господарському судочинстві. Тому видається, що законодавець відносить суддю до кола учасників господарського процесу.

Варто зауважити, що прибічники позиції про визнання суду учасником процесу, між іншим, також обґрунтовували різні класифікації.

Так, Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина та деякі інші дослідники залежно від виконуваних у судовому процесі функцій і мети вступу або залучення до процесу учасників поділяють їх на три групи:

- 1) особи, що безпосередньо вирішують справи;
- 2) особи, які вступають у процес із метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів (сторони, треті особи);
- 3) особи, які вступають у процес із метою захисту державних і суспільних інтересів (прокурор, державні та інші органи);
- 4) особи, які залучаються до процесу для дачі пояснень і висновків (посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, експерт) [7, с. 63].

О.Б. Муравін класифікує учасників за їх роллю, завданнями та цілями участі в процесі на:

- а) тих, що покликані вирішувати справи;
- б) тих, що беруть участь у розгляді справи;
- в) тих, що сприяють розгляду та вирішенню справи [8, с. 76-77].

В.М. Тертишник виділяє чотири групи учасників, фактично роздробивши другу групу попередньої класифікації на:

- 1) учасників, що мають і відстоюють самостійний інтерес;
- 2) учасників, що захищають та представляють інтереси «третьох осіб» [9, с. 55].

Є.О. Трещева, поділяючи думку про класифікацію всіх суб'єктів арбітражних процесуальних правовідносин на три групи: суди, що відправляють правосуддя; особи, що беруть участь у справі; особи, які сприяють здійсненню правосуддя, всередині другої групи (особи, що беруть участь у справі), виділяє три підгрупи суб'єктів, що реалізують свої права та обов'язки залежно від цілей участі у справі. Це – особи, метою участі в процесі яких є захист своїх суб'єктивних матеріально-правових інтересів (сторони, треті особи, заявники та зацікавлені особи у справах окремого провадження та інших видів проваджень); особи, що беруть участь у справі з метою захисту інтересів інших осіб, а також державних інтересів (прокурор, державні органи, органи місцевого самоврядування, інші органи); представники – особи, метою участі у справі яких є захист інтересів інших осіб [10, с. 11-12].

Професор В.Я. Чеканов та деякі інші дослідники поділяють всіх суб'єктів процесу на інші чотири групи:

- 1) державні органи та посадові особи (суд, прокурор) – вони діють у межах компетенції, встановленої законодавством;
- 2) представники громадських організацій та трудових колективів – діють за дорученням;
- 3) так звані учасники процесу: сторони та їх представники (ці особи мають правовий інтерес у справі і відповідно наділені процесуальними правами, використовуючи які вони захищають свої інтереси);
- 4) інші суб'єкти процесу – свідок, експерт, перекладач, секретар судового засідання (їх процесуальне положення визначається тим, що або їх пояснення чи висновки є джерелом доказів – свідок, експерт; або їх діяльність сприяє правильному провадженню процесуальних дій – перекладач, спеціаліст). Їхня діяльність носить допоміжний характер, сприяє правильному відправленню правосуддя, забезпечуючи встановлення істини по справі, захист прав та законних інтересів учасників процесу [11, с. 90-91].

За вказаною класифікацією лише особи, віднесені до третьої групи, є «так званими учасниками процесу», що видається досить вузьким їх визначенням.

Крім того, не зовсім вірним вважаємо віднесення до суб'єктів процесу такого учасника, як «суд». Учасником процесу при одноособовому розгляді справи є суддя господарського суду, а при колегіальному розгляді справи – колегія суддів, що розглядає конкретну господарську справу.

З урахуванням існуючих систем класифікації суб'єктів процесуальних правовідносин, виконуваних ними процесуальних функцій та їх нормативного виділення і визначення учасників процесу М.Й. Штефан класифікував їх на три групи:

- 1) особи, які здійснюють правосуддя в цивільних справах:
  - а) суди, котрі розглядають і вирішують справи по першій інстанції;
  - б) суди, які перевіряють законність і обґрунтованість рішень у апеляційному і касаційному порядку та у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами;
- 2) особи, які беруть участь у справі:
  - а) з метою захисту своїх прав і охоронюваних законом інтересів сторонами, третіми особами в справах позовного провадження, заявниками та заінтересованими особами у справах з адміністративно-правових відносин і окремого провадження;
  - б) з метою захисту прав інших осіб, державних і громадських інтересів: органи прокуратури, процесуальні представники, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації і окремі громадяни (ст. 98 ЦПК);
  - 3) особи, які не беруть участі в справі:
    - а) особи, котрі сприяють судові в розгляді справи, – свідки, експерти, перекладачі, особи, які мають письмові і речові докази [12].

Формулювання третьої групи слід визнати некоректним, оскільки експерти, перекладачі та інші подібні суб'єкти процесу беруть участь у справі, але мають допоміжний характер – сприяють вирішенню справи.

М.О. Абрамов пропонує поділяти всіх учасників господарського процесу на активних і пасивних. Активними є ті учасники, з ініціативи яких виникає, розвивається і припиняється процес. До них віднесено суддю, сторони, третіх осіб, прокурора, державні і громадські організації, уповноважені законом виступати на захист прав та інтересів інших осіб [13, с. 63].

Інші особи лише сприяють встановленню істини по спірному відношенню, винесенню законного справедливого рішення. М.О. Абрамов називає їх пасивними учасниками процесу, оскільки від них не залежить виникнення, розвиток, припинення процесу [13, с. 64].

Є і деякі інші класифікації, які при детальному розгляді є підвидами розглянутих вище класифікацій, їх модифікаціями.

Висновки. Враховуючи проведені іншими авторами дослідження та з урахуванням їх недоліків, вважаємо найбільш обґрунтованими дві класифікації.

I. За фіксацією в господарському процесуальному законодавстві:

– ті, що встановлені процесуальним законодавством – до них, наприклад, в позовному провадженні слід відносити суд (ст. 19, 20 ГПК України), сторони (ст. 21-24 ГПК України), третіх осіб (ст. 26, 27 ГПК України), представників сторін і третіх осіб (ст. 28 ГПК України), прокурора (ст. 29 ГПК України), посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів (ст. 30 ГПК України), судового експерта (ст. 31 ГПК України), перекладача (ст. 44, 81 ГПК України);

– ті, що не встановлені процесуальним законодавством (інші особи, які мають докази по справі, спеціаліст, заявник та ін.).

Щодо обґрунтованості виділення другої групи слід вказати, що в процесі іноді з'являється необхідність участі осіб, наявності яких у процесі не передбачає чинний ГПК України. Так, відповідно до статті 39 ГПК України господарський суд може провести огляд та дослідження письмових і речових доказів у місці їх знаходження в разі складності подання цих доказів. Однак для проведення такого огляду та для дослідження доказів суддя часто залучає спеціаліста (наприклад, фотографа), хоча такого учасника в господарському процесі немає.

На практиці вважаємо більш обґрунтованим встановлення відкритого переліку учасників судового процесу. Зокрема, стаття 18 ГПК України досить широко визначає учасників господарського судового процесу: «До складу учасників судового процесу входять: сторони, треті особи, прокурор, *інші особи, які беруть участь у процесі* у випадках, передбачених цим Кодексом». Проте, динамічність розвитку господарських та господарських процесуальних правовідносин вказує на доцільність вдосконалення формулювання даної норми, що не обмежувала б можливості судді при розгляді конкретної справи лише межами «випадків, передбачених цим Кодексом», та дозволяла б у випадку необхідності використовувати інші види учасників.

II. За можливістю впливу на рух процесу (його порушення, зміни ходу або припинення):

– самостійні (ініціативні) учасники господарського процесу, до яких доречно відносити суддю, позивача, відповідача, третіх осіб з самостійними вимогами на предмет спору, їх представників і прокурора. Крім того, до таких учасників належать особи, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки.

Вони дійсно володіють самостійними правами та обов'язками, можуть активно управляти процесом, ініціювати його;

– інші (допоміжні) учасники господарського процесу, до яких доречно відносити судового експерта, перекладача, посадових осіб підприємств, установ, організацій та секретаря судового засідання, оскільки вони на процес не можуть впливати. Це особи, які з'являються в процесі за клопотанням самостійних (ініціативних) учасників, та їх участь у процесі має епізодичний характер.

Зазначені класифікації цілком можуть бути застосовані не тільки до поділу учасників позовного провадження, приклади яких було наведено вище, але і до учасників провадження у справах про банкрутство, учасників провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих документів на примусове виконання рішень третейських судів, учасників виконавчого провадження.

Література:

1. Арбитражный процесс : учеб. пособие / Под ред. Р.Е. Гукасяна и В.Ф. Тараненко. – М. : Юрид. лит., 1996. – 207 с.
2. Артебякина Н.А. Теоретические и практические проблемы института лиц, участвующих в деле : автореф. дис. ... на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс, арбитражный процесс» / Н.А. Артебякина. – Саратов, 2010. – 22 с.
3. Дем'як В.М. Учасники господарського процесу у позовному провадженні : автореф. дис. ... на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / В.М. Дем'як. – К., 2012. – 19 с.
4. Советский гражданский процесс : учебник / Под ред. Р.Ф. Каллистратовой. – М. : Юрид. лит., 1990. – 320 с.
5. Советский уголовный процесс / Под общей ред. М.И. Бажанова, Ю.М. Прошвеева. – М. : «Выща школа», 1983. – 440 с.
6. Побирченко И.Г. Советский арбитражный процесс : учебник / И.Г. Побирченко. – К. : Выща школа, 1988. – 272 с.
7. Арбитражный процес : навч. посіб. Ч. II / Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина та ін. – Х. : Консум, 2000. – 416 с.
8. Муравин А.Б. Уголовный процесс : учебное пособие / А.Б. Муравин. – Х. : Одиссей, 2000. – 399 с.
9. Тертышник В.М. Уголовный процесс : учебник / В.М. Тертышник. – Х. : «Арсис», 2000. – 576 с.
10. Трещева Е.А. Субъекты арбитражного процесса : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.15 / Е.А. Трещева. – М., 2009. – 565 с.
11. Советский уголовный процесс: Вопросы Общей части / Под ред. докт. юр. наук, проф. В.Я. Чеканова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 192 с.
12. Штефан М.І. Цивільний процес : підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. – 2-ге вид., перероб. та доп. [Електронний ресурс] / М.І. Штефан. – К. : Ін Юре, 2001. – 696 с. – Режим доступу : http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-688.htm.
13. Абрамов Н.А. Хозяйственно-процессуальное право Украины : учебное пособие (курс лекций) / Н.А. Абрамов. – Х. : «Одиссей», 2002. – 252 с.

Степанова Т. В. Классификация участников хозяйственного процесса

Аннотация. Статья посвящена исследованию классификаций участников процесса. Предложено делить участников по критериям фиксации в хозяйственном процессуальном законодательстве и по возможности влияния на ход процесса. Автор считает обоснованным установление открытого перечня участников хозяйственного процесса.

Ключевые слова: хозяйственный процесс, хозяйственное судопроизводство, участники процесса, классификации участников, виды участников процесса.

Stepanova T. The classification of the participants of the commercial procedure

Summary. The subject of the article is an investigation of the classifications of the participants of the commercial procedure. It is proposed to divide participants by the criterion of the fixation at the legislation of the commercial procedure and by the criterion of the possibility to have an effect on the course of the case. The author argues that it is necessary to provide the open list of the participants of the commercial procedure.

Key words: commercial procedure, commercial trial, participants of the procedure, classifications of the participants, types of the participants of procedure.